

РОЗДІЛ V

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК: 343.13; 343.985

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-73-4-112-117>

Бажанюк Василь Васильович,

аспірант

(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2708-2168>

ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Досліджено історію формування в Україні демократичної процедури використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. Проаналізовано недоліки у правовому регулюванні процедури проведення експертиз після набуття чинності Кримінально-процесуального кодексу України 2012 року та їх усунення в оновленому кримінальному процесуальному законодавстві. Зазначено про важливість рівності прав сторін кримінального провадження щодо проведення експертиз, їхню актуальність під час формування системи доказів і в самій процедурі доказування в змагальному кримінальному процесі.

Ключові слова: спеціальні знання; судова експертиза; кримінальне провадження; сторона обвинувачення; сторона захисту.

Постановка проблеми. Нині фактично в кожному кримінальному провадженні є необхідним проведення тієї чи іншої експертизи, що обумовлено постійним нарощуванням наукового підґрунтя процедури доказування. Експертиза стала актуальним (а іноді й обов'язковим) засобом отримання доказів як стороною обвинувачення, так і стороною захисту. Проте в останні роки в Україні відбувалася перманентна зміна порядку призначення і проведення експертиз, що впливало на організаційно-тактичні основи цієї процедури та призводило до гальмування досудового розслідування та діяльності судів. У зв'язку з цим убачаємо актуальним дослідження історичного аспекту даної проблематики, що надасть можливість більш чітко усвідомити, як вона виникала, які етапи проходила у своєму розвитку і її стан на тепер. Тільки після цього стане більш зрозумілим, яку роль відіграє процедура призначення і проведення експертизи зараз і яку вона повинна виконувати функцію в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Потрібно зазначити, що в криміналістичній літературі приділялася досить значна увага історії використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень і створенню та розвитку системи експертних закладів в Україні. У наукових працях Н. І. Клименко [1], С. Ю. Петряєва [2], І. В. Пирога [3], Г. О. Стрілець [4], В. В. Федчишиної [5],

М. Г. Щербаковського [6] та ін. досліджувалися історичні віхи розвитку використання спеціальних знань у практиці розслідування злочинів. Але акцент при цьому робився на становленні й розвитку експертних закладів в Україні, виділенні певних етапів у їхній генезі. У той же час поза належною увагою залишалися процедурні питання підготовки, призначення і проведення судових експертиз, визначення повноважень окремих суб'єктів, які наділялися таким правом у кримінальному процесі. Саме з'ясування історичних особливостей вирішення цих питань і складає мету даної статті.

Виклад основного матеріалу. Перше проведення експертизи для отримання доказів злочинної діяльності ймовірно можна пов'язати з легендою про доручення, яке дав цар Сіракуз Герон II (жив у 275–215 роках до н. е.) відомому вченому Архімеду. На той час Архімед прославився завдяки безлічі відкриттів у математиці й геометрії, заклав основи механіки, мав кілька видатних винаходів. Сутність доручення царя полягала в тому, що він запідозрив у нечесності свого придворного ювеліра, який за його наказом з наданого злитку золота виготовив йому корону. Архімеду було доручено дізнатися, не ламаючи корони, чи є в ній домішки срібла. Для цього цар вручив ученому корону й злиток золота, за вагою точно такий, з якого була виготовлена корона. Завдання було надзвичайно складним навіть для такого вченого, як Архімед. Відтоді він утратив спокій і постійно тільки й думав про те, як йому виконати це доручення. Щільність чистого золота була Архімеду відома, потрібно було дізнатися щільність корони (вага поділена на об'єм). Якщо в короні є срібло, то її щільність повинна бути меншою, ніж щільність золота. А оскільки вага корони і злитка збігалися, то об'єм фальшивої корони повинен бути більшим від об'єму золотого злитка. Об'єм злитка виміряти можна, але як це зробити щодо корони, в якій стільки складних за формою зубців і пелюсток? Архімед знайшов рішення несподівано: перебуваючи у лазні, він занурився в наповнену водою ванну, рівень води піднявся, а тіло Архімеда втратило у вазі та плавало у воді. Якимось таємничим чином вода, витіснена тілом, відібрала в нього вагу. У вченого виникла ідея, яка сприяла розв'язанню питання: треба опустити корону у воду, виміряти збільшення об'єму рідини, а потім порівняти з об'ємом води, що витісняється золотим злитком. Завдання було вирішено: об'єм корони виявився більшим, ніж об'єм злитка; це вказувало на те, що в короні дійсно було багато срібла [7]. Цей приклад хоч і мав легендарне коріння, але під назвою «Архімедова сила» був покладений в основу розділу фізики «Тиск твердих тіл, рідин і газів» [8, с. 117–120] та ілюстрував можливості науки у викритті злочину.

З тих пір використання спеціальних знань у виявленні і розслідуванні злочинної діяльності постійно набувало все більшого значення в різних країнах і пройшло довгий історичний шлях. З точки зору розвитку цього процесу в Україні вважаємо доцільним зосередитися на генезі інституту судових експертиз у період переходу від радянського кримінального процесу до становлення кримінального процесу суверенної демократичної держави. Цей процес був повільним, досить суперечливим, а відтак і важким, що, очевидно, пояснювалося правовою ментальністю працівників правоохоронних органів, науковців, правників і законодавців.

За часів радянської влади поступово склалася система кримінального процесуального законодавства, в якій інститут судових експертиз обслуговував потреби тоталітарного правління, забезпечення його ефективності в такій справі, як боротьба зі злочинністю. Згідно з Кримінально-процесуальним кодексом УРСР 1961 року експертиза призначалася мотивованою постановою слідчого у випадках, коли він уважав, що для вирішення певних питань під час провадження були потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання. Таким чином, установлений порядок призначення експертизи давав змогу, з одного боку, досить оперативної її призначати, а з іншого – дозволяв слідчому уникати її проведення, якщо це було йому не вигідно з тих чи інших причин. Варто звернути увагу, що обвинувачений та його захисник формально були наділені досить широкими правами щодо проведення

експертизи. Зокрема, обвинувачений мав право: 1) заявити відвід експертові; 2) просити про призначення експерта з числа вказаних ним осіб; 3) просити про постановку перед експертизою додаткових питань; 4) давати пояснення експертові; 5) пред'являти додаткові документи; 6) ознайомлюватися з матеріалами експертизи і висновком експерта після закінчення експертизи; 7) заявляти клопотання про призначення нової або додаткової експертизи. Але слідчий міг своїм рішенням (постановою) відмовити в задоволенні відповідного клопотання з боку обвинуваченого (його захисту) про призначення експертизи та інших його прав щодо її проведення. Отже, встановлений порядок давав змогу на законних підставах порушувати основні права і свободи людини, позбавляв можливості здійснювати свій захист за допомогою залучення і використання спеціальних знань.

Такий порядок призначення і проведення експертизи з певними змінами існував і в суверенній Україні до прийняття в 2012 р. нового Кримінально-процесуального кодексу (далі – КПК). З набуттям його чинності була зламана стара система кримінального провадження, зокрема був встановлений судовий порядок призначення експертизи – слідчий і прокурор були позбавлені права самостійно призначати експертизи. Не мали цього права й інші учасники кримінального процесу, тепер сторони кримінального провадження (обвинувачення і захисту) повинні були звертатися до слідчого судді чи суду з клопотанням про призначення експертизи. Відповідно, слідчий суддя (суд), розглянувши представлене клопотання і матеріали кримінальної справи, виносив ухвалу про доручення проведення експертизи або про її відхилення. При цьому в ухвалі про доручення проведення експертизи були запитання, поставлені експертові особою, яка звернулася з відповідним клопотанням. Слідчий суддя мав право не включати до ухвали такі запитання, якщо, на його думку, відповіді на них не стосувалися кримінального провадження або не мали значення для судового розгляду. Задовольнивши клопотання про залучення експерта, слідчий суддя мав право вирішити питання й про отримання зразків для експертизи. Крім того, слідчий суддя самостійно визначав експерта, якого потрібно було залучити, або експертну установу, якій необхідно доручити проведення експертизи.

На перший погляд, новий порядок призначення експертиз давав змогу краще захистити права учасників процесу, підвищити його об'єктивність, повноту і всебічність, зробити кримінальне судочинство дійсно змагальним процесом між звинуваченням і захистом. Але такий порядок призводив до значного збільшення часу, необхідного для призначення експертизи й на проведення всього досудового розслідування, а також створював додаткове навантаження не тільки на слідчого, а й на весь судовий апарат. До того ж потрібно зазначити, що було порушено логічний зв'язок між підготовкою експертизи та її проведенням, коли між ініціатором експертизи та експертом передбачаються певні контакти. Ідеться про те, що підготовка низки експертиз вимагає попередніх консультацій з експертом, який буде її проводити (визначення можливостей експертизи, формулювання запитань, підготовки об'єкта дослідження, надання зразків та необхідних матеріалів). Також було очевидним завелике навантаження, яке покладалося на слідчого суддю місцевого суду у зв'язку з процедурою розгляду клопотань щодо проведення експертиз. Слідчий суддя практично не мав змоги опрацювати всі питання, пов'язані з проведенням експертиз, особливо з урахуванням зростання їхньої кількості.

Негативний результат не забарився – новий порядок призначення судових експертиз і різке збільшення їхньої кількості (у тому числі кримінальних проваджень) призвели до практичного блокування роботи як судів, так і органів досудового розслідування. З урахуванням того, що значна частина підозрюваних у вчиненні тяжких та особливо тяжких злочинів знаходилася під вартою, ситуація ставала критичною. Ставали поширеними випадки, коли через перевантаження проведення експертиз, призначених у 2018 р., планувалося провести їх у 2020 р. [9]. Звичайно, у такій ситуації про розумні строки розслідування не могло бути й мови.

Саме ознаки колапсу кримінального судочинства змусили терміново вносити зміни в процедуру призначення і проведення судових експертиз, що було здійснено в 2019 р. [10]. Зокрема, була змінена редакція статей 242, 243, 244 КПК України, що визначали оновлений порядок проведення експертиз, відповідно до якого залучення експертів здійснювалося сторонами кримінального провадження або слідчим суддею за клопотанням сторони захисту. Таким чином, сторони були наділені рівними правами у використанні спеціальних знань у кримінальному провадженні. Наразі залучення експертів здійснюється шляхом складання доручення певною стороною кримінального провадження (слідчий складає постанову про доручення щодо проведення експертизи).

Потрібно підкреслити, що сторона захисту була наділена правом самостійно залучити експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової (для встановлення причин смерті, встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень, визначення психічного стану підозрюваного, встановлення віку особи, визначення розміру матеріальних збитків). У тому ж випадку, коли сторона захисту не може залучити експерта самостійно через відсутність коштів чи з інших об'єктивних причин, вона має право звернутися до слідчого судді з клопотанням про проведення експертизи. Підставами для такого звернення можуть бути такі обставини:

- сторона обвинувачення не залучила експерта для вирішення істотних для кримінального провадження питань, що потребують спеціальних знань;
- сторона обвинувачення залучила експерта, але поставлені запитання не дають змоги зробити повний та належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи;
- існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт унаслідок відсутності в нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок.

Висновок. Таким чином, історичний процес формування в Україні демократичної процедури використання спеціальних знань у кримінальному провадженні пройшов досить суперечливий шлях. Але все ж таки оновлений порядок призначення і проведення судових експертиз зняв завелике навантаження зі слідчого судді щодо проведення експертиз і переклав його на сторони кримінального провадження, що є цілком логічно. У результаті сторони кримінального провадження отримали рівні права у використанні спеціальних знань. Передбачаємо, що це дасть змогу не тільки зменшити часові витрати і трудомісткість слідчої та судової роботи, а й допоможе забезпечити об'єктивність розслідування, дотримання прав і свобод людини.

Проте існують і певні невирішені питання, які стосуються, зокрема, використання сторонами державних та недержавних експертних установ, узгодження своїх дій з питань підготовки, призначення і проведення експертиз тощо. Звичайно, такі питання є закономірними в змагальному кримінальному процесі, тому потребують проведення подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Клименко Н. І. Судова експертологія : курс лекцій. К.: Ін Юре, 2005. 527 с.
2. Петряев С. Ю. Періодизація розвитку використання спеціальних знань у практиці розслідування злочинів в Україні. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2013. Вып. 58, ч. 1. С. 69–77.
3. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2015. 432 с.
4. Стрілець Г. О. Генезис системи судово-експертних установ в Україні та напрямки їх діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2009. 12 с.
5. Федчишина В. В. Історичні віхи розвитку і становлення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 12. 2013. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=662> (дата звернення: 12.09.2020).

6. Щербаківський М. Г. Проведення і використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Х.: В деле, 2015. 560 с.
7. Горькавий Н. Сказка об учёном Архимеде, который стоил целой армии. *Наука и жизнь*. № 11. 2013. URL: <https://www.nkj.ru/archive/articles/23329/> (дата звернення: 12.09.2020).
8. Пёрышкин А. В. Физика. 7 кл. : учеб. для общеобразоват. учреждений. 14-е изд. М.: Дрофа, 2010. 192 с.
9. Одарченко Ю. Про новий порядок призначення експертизи. URL: <http://asn.in.ua/ua/news/blogs/163103-o-novom-porjadke-naznachenija-ehkspertizy.htm> (дата звернення: 12.09.2020).
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства : Закон України від 04.10.2019 № 187-IX. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T190187.html (дата звернення: 12.09.2020).

References

1. Klimenko, N. I. (2005). *Sudova ekspertolohiia : kurs lektsii* [Forensic expertise : a course of lectures]. K.: In Yure. 527 s. [in Ukrainian].
2. Petryaev, S. U. (2013). *Periodyzatsiia rozvytku vykorystannia spetsialnykh znan u praktytsi rozsliduvannia zlochyniv v Ukraini* [Periodization of the development of the use of special knowledge in the practice of crime investigation in Ukraine]. *Kriminalistika i sudebnaia ekspertiza*. Vip. 58, ch. 1. S. 69–77 [in Ukrainian].
3. Pyrih, I. V. (2015). *Teoretyko-prykladni problemy ekspertnoho zabezpechennia dosudovoho rozsliduvannia : monohrafiia* [Theoretical and applied problems of expert support of pre-trial investigation : monograph]. Dnipropetrovsk: Lira LTD. 432 s. [in Ukrainian].
4. Strilets, G. O. (2009). *Genezis sistemi sudovo-ekspertnih ustanov v Ukraini ta napryamki ih diyalnosti* [Genesis of the system of forensic institutions in Ukraine and directions of their activity] : avtoref. dis. ... kand. urid. nauk : 12.00.09. K. 12 s. [in Ukrainian].
5. Fedchishina, V. V. (2013). *Istorychni vikhy rozvytku i stanovlennia Kyivskoho naukovo-doslidnoho instytutu sudovykh ekspertyz Ministerstva yustytzii Ukrainy* [Historical milestones in the development and formation of the Kyiv Research Institute of Forensic Science of the Ministry of Justice of Ukraine]. *Dergavne upravlinnya: udoskonalennya i rozvitok*. № 12. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=662> (data zvernennia: 12.09.2020) [in Ukrainian].
6. Shcherbakovsky, M. G. (2015). *Provedennya i vikoristannya sudovih ekspertiz u kriminalnomu provadgeni* : monografiya [Conducting and using forensic examinations in criminal proceedings : a monograph]. H.: V dele. 560 s. [in Ukrainian].
7. Gorkaviy, N. *Skazka ob uchyonom Arhimede, kotoryj stoil celoj armii* [The tale of the scientist Archimedes, who cost an entire army]. *Nauka i gizm*. № 11. 2013. URL: <https://www.nkj.ru/archive/articles/23329/> (data zvernennia: 12.09.2020) [in Russian].
8. Pyoryshkin, A. V. (2010). *Fizika*. 7 kl. : ucheb. dlya obshcheobrazovat. uchrezhdenij. 14-e izd. M.: Drofa. 192 s. [in Russian].
9. Odarchenko Yu. *Pro novyi poriadok pryznachennia ekspertyzy* [About the new order of appointment of examination]. URL: <http://asn.in.ua/ua/news/blogs/163103-o-novom-porjadke-naznachenija-ehkspertizy.htm> (data zvernennia: 12.09.2020) [in Ukrainian].
10. *Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vdoskonalennia okremykh polozhen kryminalnoho protsesualnoho zakonodavstva : Zakon Ukrainy vid 04.10.2019 № 187-IX* [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Improvement of Certain Provisions of Criminal Procedure Legislation: Law of Ukraine]. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T190187.html (data zvernennia: 12.09.2020) [in Ukrainian].

Bazhanyuk Vasyl,

Postgraduate

(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2708-2168>

CONDUCTING EXAMINATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS: HISTORICAL ASPECT

The history of the formation of a democratic procedure in Ukraine for the use of special knowledge in criminal proceedings is studied. It is noted that in the Soviet period this procedure was not democratic, only an investigator had the right to appoint an expert. This procedure for appointing an examination allowed to appoint it quite quickly. But the investigator could also avoid conducting an examination for certain reasons, he could reject the request to conduct it for certain reasons. Ukraine inherited such a legal procedure after the declaration of independence. A new procedure for examination was established by the Criminal Procedure

Code only in 2012. The article analyzes the shortcomings in the legal regulation of the procedure of examinations after the entry into force of the CPC of Ukraine in 2012, which were eliminated during the update of the criminal procedure legislation. The importance of consolidating the equality of rights of the parties to criminal proceedings to conduct examinations is noted. It is noted that the decision to conduct an examination is made by the party to the criminal proceedings, which prepares the relevant materials. The urgency of this order, its importance in the formation of the system of evidence and in the very procedure of proving in adversarial criminal proceedings is emphasized. Problematic issues of the procedure for appointing examinations by investigating judges are revealed. This procedure has led to the practical blocking of the work of both courts and pre-trial investigation bodies. Given that a significant number of suspects in serious and especially serious crimes were in custody, the situation looked critical. It was the signs of the collapse of criminal proceedings that forced us to make urgent changes to the procedure for appointing and conducting forensic examinations, which was carried out in 2019. Therefore, the involvement of experts is carried out by the parties to the criminal proceedings or by the investigating judge at the request of the defense. As a result, the parties to the criminal proceedings received equal rights to use special knowledge. The conclusion is substantiated that this is a necessary condition for ensuring a high-quality investigation of criminal offenses.

Key words: special knowledge; forensic examination; criminal proceedings; prosecution; defense.

Надійшла до редколегії 16.10.2020